

ОНТОГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТІСНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті аналізуються онтогенетичні джерела становлення особистісної ідентичності та психологічні особливості даного процесу в ранньому юнацькому віці.

In the article the ontogenetical source of development of individual identity and the psychological peculiarities of this process in the early youthful age are analyzed.

Вступ

Сучасна тенденція розвитку психології полягає в переході від структурного вивчення особистості до аналізу особливостей її функціонування як динамічної системи. У контексті сучасних наукових підходів вагомого значення набувають дослідження, спрямовані на вивчення системних параметрів життєдіяльності особистості. Одним із таких параметрів виступає особистісна ідентичність, тобто динамічне переживання цілісності та безперервності власної особистості.

Аналіз досліджень та публікацій

У психологічній науці ідентичність особистості аналізується в контексті вивчення таких проблем, як психічне здоров'я (Е.Еріксон, К.Хорні), самоактуалізація (А.Маслоу), індивідуальність (Е. Фромм, Ю. Хабермас), освоєння суспільного та індивідуального простору (М. Гінзбург, Д.Фельдштейн), самовизначення (Т.Буякас). Переважна більшість наукових досліджень з проблеми ідентичності належить зарубіжним вченим, вчені України та СНГ роблять перші спроби у вивченні проблеми ідентичності (Н.Антонова, Т.Буякас, П.Гнатенко, О.Донченко, В.Павленко та інші). У зв'язку зі зміною суспільних умов існування більш дослідженою є соціальна ідентичність, хоча, як вірно зазначає Н.Лебедева [10], в умовах кризи саме особистісна ідентичність має спрямовуючу функцію, оскільки забезпечує реалізацію потреби в смислі, розумінні та контролі власного життя. Дослідженню вікового аспекту становлення особистісної ідентичності присвячена незначна кількість робіт, серед яких відмітимо праці наступних вчених: Т.Буякас [3], В.Воронової [4], Н.Антонової [1].

Постановка завдання

Дослідження особистісної ідентичності часто обмежується вивченням її як результату особистісного розвитку. З нашої точки зору, доцільно розглянути її в онтогенетичному аспекті, оскільки становлення ідентичності відбувається протягом всього життя, кожен з етапів якого має певні вікові особливості, знання яких дозволить краще зрозуміти логіку та закономірності даного процесу. Дослідження онтогенетичного аспекту

становлення ідентичності включало наступні критерії: соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, основне новоутворення, криза, вивчення яких ґрунтувалося на аналізі концепцій вітчизняних (Л.Виготський, Д.Ельконін, Л.Обухова, Д.Фельдштейн, І.Чеснокова) та зарубіжних вчених (Г.Блум, Е.Еріксон, Ф.Тайсон, К.Юнг).

Виклад основного матеріалу дослідження

Генетично вихідним етапом появи ідентичності є перший рік життя, для якого характерні «примітивне відчуття себе» [13, 163], «спорадична свідомість» [16, 458], обумовлені відсутністю досвіду орієнтації в часі та просторі. Соціальна ситуація розвитку даного періоду (0-1 рік) характеризується єдністю дитини й матері, тому провідною діяльністю є безпосереднє емоційне спілкування з матір'ю, за умови депривації якого в дитини розвивається тривога як передумова майбутніх патологій психічного розвитку. Е. Еріксон [15] негативний наслідок даної ситуації вбачав у відсутності довіри до власного організму та оточуючого світу, значущість якої активізується під час перебудови ідентичності в ранньому юнацькому віці. Розвиток вміння ходити як основне новоутворення даного віку сприяє розширенню життєвого простору дитини, появі певної незалежності, що становить сутність кризи першого року життя.

Завдяки зростанню автономності, розвитку маніпулятивних та мовленнєвих навичок дитина починає усвідомлювати своє фізичне «Я», що дає можливість говорити про перехід від пасивно-рецептивного існування до прояву активності. Розвивається механізм інтеріоризації ставлень інших до себе, який Е.Еріксон назвав «очима світу» [15, 14]. Переживання кризи 3-х років, що характеризується появою феномена «Я сам», за безпечує «можливість бути незалежним індивідом» [15, 124]. Дана криза являє собою етап емансипації дитини, подібний до кризи незалежності підлітка.

Наступний період розвитку – дошкільний (3-6 років) пов'язаний з виходом дитини за межі сім'ї, домінуванням «модусу вторгнення» [15;126], що визначає активне експериментування в процесі гри, антиципацію ролей. Об'єктом ідентифікації

стають інші дорослі, що призводить до розширення діапазону становлення ідентичності. На основі ідентифікації з дорослими власної статі формується ядро гендерної ідентичності. Обмеження самостійності дитини на даному етапі розвитку обумовлює переживання нею провини, нерозвинутості цілеспрямованості в майбутній побудові життєвих планів. Основним новоутворенням цього періоду є розвиток самосвідомості, яка детермінує кризу, пов'язану з народженням соціального «Я».

Подальший розвиток особистості, засвоєння соціальних відносин відбувається в процесі навчання в молодшому шкільному віці (6-10 років), що забезпечує розвиток компетентності, навичок взаємодії з іншими. Основне призначення даної стадії полягає в формуванні «відчуття технологічного етосу культури» [15, 137], тому актуалізується потреба в ідентифікації з тими, хто вміє компетентно діяти з речами, відбувається становлення основ професійної ідентичності.

Основне новоутворення підліткового віку – бажання стати дорослим -пов'язане з провідною для підлітків суспільно корисною діяльністю. Особистісна нестабільність, відсутність цілісної збалансованої Я-концепції, характерні даному етапу, пов'язані з відставанням розвитку інтелектуально-пізнавальної сфери від мотиваційної. Ситуація розриву цих двох ліній розвитку особистості обумовлює переживання вікової кризи, в процесі якої відбувається перехід до нового етапу розвитку ранньої юності.

На відміну від підліткової надмірної самозаглибленості, ранньому юнацькому віку притаманний перехід до відкритості зовнішньому світу в зв'язку з активізацією потреби у визначенні свого місця в ньому. Це дає можливість говорити про зазначений період як про активне входження в культурний простір. Усвідомлення складності світу, розуміння обмеженості власних можливостей сприяє переходу від абстрактного самовизначення до актуалізації механізму самопотенціювання, що виявляється в пошуку, творенні, апробації засобів самореалізації на основі домінуючої функції – мислення. Відповідно зі зміною позиції щодо зовнішнього світу відбувається трансформація внутрішньої позиції, центром якої стає зверненість у майбутнє на основі становлення особистісної ідентичності.

На основі розширення соціального контексту розвитку, вдосконалення механізму диференціації відбувається поглиблення та ускладнення змісту «Я», формування стійкої ціннісної системи при зростанні значущості особистісних цінностей як вищих смислових утворень, що закріплюють самототожність особистості, актуалі-

зується потреба в пошуку смислу життя, відбувається формування світоглядної системи.

До позитивних факторів даного вікового етапу можна віднести стабілізацію емоційної сфери, зниження егоцентризму, поступове поєднання окремих ситуативних образів власного «Я» в стійку структуру. До суттєвих особливостей раннього юнацького віку відноситься перехід до самодетермінації, зростання самостійності з метою випробування власної надійності, активізація потреби в самоствердженні, пов'язана зі становленням особистісної ідентичності.

Е.Еріксон специфіку юнацького віку як етапу становлення особистісної ідентичності вбачав в експериментуванні індивіда з новими якостями, цінностями, ролями [15]. Активне експериментування в даному віці спрямовується на освоєння суспільного та особистісного простору існування, інтеграцію «Я» з метою конструювання стабільної структури особистісної ідентичності.

На основі проведеного аналізу ми виділили наступні особливості раннього юнацького віку, що детермінують становлення особистісної ідентичності: розвиток формального мислення, само-рефлексії, смислової системи, стабілізація інтегрованого відкритого позитивного емоційно-ціннісного самоставлення, спрямованість у майбутнє, формування часової транспективи, прийняття відповідальності за власне життя, експериментування, апробація нових елементів «Я». Вказані особливості визначають перехід від пасивної ідентифікації з об'єктами, що не були самостійно обрані, до нового рівня особистісного розвитку.

Становлення особистісної ідентичності в ранньому юнацькому віці включає консолідацію результатів попередніх вище розглянутих етапів вікового розвитку: повторне адекватне вирішення даних криз виступає передумовою продуктивного подолання кризи ідентичності, що є основним завданням юнацького віку.

Переживання кризи «часова перспектива- часове змішання» сприяє побудові планів дорослого життя. Зв'язність минулого з майбутнім стає основою розвитку впевненості в собі, що є позитивним наслідком подолання кризи «впевненість в собі – надмірне самоусвідомлення». Зростаюча активність індивіда спрямовується на ініціативне освоєння розширеного соціального контексту самосприймання шляхом рольового експериментування на протигагу фіксації на певній ролі. Процес самостійного дослідження себе в різних сферах діяльності забезпечує появу нових знань, вмій, навичок, вибір оптимального напрямку розвитку свого «Я» на основі переживання власної компетентності як результату подолання кризи «навчання – стагнація дії». Якщо вище-

зазначені чотири конфлікти представляють «рекапітулятивні аспекти побудови ідентичності» [5, 142], то наступні три виступають базисом перспективного дорослого життя: навчаючись бути лідером та підлеглим, юнак усвідомлює сутність влади, відповідальності; осмислюючи статеvu ідентичність, уникає бісексуальної невизначеності.

Вікова криза- нормативний етап, зумовлений внутрішньою логікою процесу розвитку (І.Анциферова, Л.Виготський, В.Давидов, Д.Ель-конін, Е.Еріксон, Х.Ніємеля, Ф.Тайсон, І.Стінгерс), сутність вікових криз як «неврівноважених станів» полягає в появі нової енергії, «розсіювання» якої відбувається через появу особистісних новоутворень [12, 54-56]. Цінним є підхід К.Поливанової, яка джерелом даної кризи визначає «відкриття ідеальної форми розвитку» (дорослості), у зв'язку з чим втрачається актуальність «дитячої» форми існування [9]. Як зазначає Е.Еріксон, характерною ознакою вікової кризи є утворення «зон дифузії», значення яких полягає в можливості експериментування з елементами «Я» [15].

Активізація потреби в подоланні кризи детермінує становлення нової структури «Я» на рівні оволодіння, характерною ознакою якого є зміна смислової сфери на основі наступних процесів: «смислоутворення» як включення нових компонентів, «смислоусвідомлення» як відкриття значущості наявних елементів та «смислопобудова» як встановлення смислової узгодженості самосвідомості [7, 15-19]. Варіативність перебігу даних смислових процесів визначає поліваріантність подолання вікової кризи, під час якої особистість оцінює себе, переживаючи даний процес як характеристику свого «Я».

З точки зору О.Прихожан, під час подолання кризи співіснують дві тенденції: «Я вже не дитина», «Я дитина і хочу залишатися нею»». Внаслідок домінування першої позиції переживається «криза незалежності», а в результаті другої – «криза залежності», що характеризується надмірною слухняністю, відмовою від власної активності, зверненням до звичайних форм поведінки [10]. Продуктивним є перший із вказаних способів, оскільки дана криза характеризується «орієнтацією на майбутнє», тобто спрямована на оволодіння новою перспективною роллю дорослого. Вибір захисної позиції презентує «невдале переживання» кризи, оскільки не призводить до якісної перебудови самосвідомості.

Отже, криза в ранньому юнацькому віці пов'язана зі зміною соціальної ситуації розвитку – свідомим прийняттям позиції дорослого. Вибір

способу подолання вікової кризи визначає здатність особистості до конструювання нової структури особистісної ідентичності (криза незалежності) або психологічного захисту неадекватної «дитячої» структури ідентичності (криза залежності). Переживання стану невизначеності під час кризи виступає одним із факторів становлення неадекватної ідентичності, тому основне призначення зовнішньої допомоги під час даної кризи полягає в активізації внутрішніх ресурсів особистості, створенні умов для продуктивного подолання вікової кризи, наданні інформаційної та емоційної підтримки.

Висновок

Ми проаналізували онтогенетичні джерела становлення особистісної ідентичності від народження до раннього юнацького віку, під час якого, з одного боку, відбувається синтез та ресинтез досягнень попередніх етапів вікового розвитку, а з іншого, закладається стабільна структура «Я», від психологічних особливостей якої залежить продуктивність, здатність до особистісного зростання, самоактуалізації дорослої особистості. Основне завдання раннього юнацького віку як сензитивного для становлення особистісної ідентичності полягає в поєднанні досягнень попередніх етапів вікового розвитку з новими елементами «Я» в цілісну динамічну систему «Я». Умовою становлення особистісної ідентичності є подолання вікової кризи, психологічна сутність якої виявляється у відкритті та освоєнні нової соціальної ролі- дорослий, конструюванні адекватної їй структури особистісної ідентичності. Подолання кризи- це полідетермінований процес, провідна роль в якому належить самій особистості, позиція якої може мати як продуктивний, так і непродуктивний характер. Відсутність осмислення свого «Я», використання захисних механізмів, спрямованих на збереження наявної структури ідентичності, визначають кризу залежності. Протилежна тенденція, для якої характерні осмислення «Я» в актуальній ситуації розвитку, конструювання нової структури особистісної ідентичності, презентує продуктивний спосіб подолання – кризу незалежності. Перспективним напрямком подальшого вивчення даної проблеми ми вбачаємо теоретичне та практичне дослідження закономірностей, детермінант переживання особистісної ідентичності в період зрілості.

Література

1. Антонова Н.В. Личностная идентичность современного педагога и особенности его общения // Вопросы психологии.- 1997.- №6.- С. 23–30.

2. Буякас Т.М. О проблемах становления чувства самоидентичности у студентов- психологов // Вестн. Моск. ун-та.. Сер. 14, Психология.- 2000.- № 1.- С. 56 – 62.
3. Воронова В.И., Ложкин Г.В., Плющ А.Н. Трансформация структуры идентичности студентов-спортсменов // Журнал практикующего психолога.- 1998.- № 4.- С.108-116.
4. Гинзбург М.Р. Сформированность личностной идентичности как показатель успешности социализации в старшем подростковом и юношеском возрастах // Мир психологии.- 1998.- №1.- С. 21 – -26.
5. Кле М. Психология подростка.– М.: Педагогика, 1991.– 176 С.
6. Лебедева Н.М. Социальная идентичность на постсоветском пространстве: от поисков самоуважения к поискам смысла // Психологический журнал.- 1999.-Т.20.- №3.– С. 48-59.
7. Леонтьев Д.А. Динамика смысловых процессов // Психологический журнал.- 1997.- Т.18.- № 6.– С.13-27.
8. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы.- М.: Тривола, 1996.- 360 с.
9. Поливанова К.Н. К проблеме ведущей деятельности в подростковичестве // Психологическая наука и образование.- 1998.- № 3-4.– С.13-17.
10. Прихожан А.М. Проблема подросткового кризиса // Психологическая наука и образование.– 1997.- № 1.– С. 82-87.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии.– СПб.:– Питер, 2000.– С.41-282.
12. Синергетика и психология: Матер. круглого стола.– СПб.: СПбУВК, 1997.–148 с.
13. Тайсон Р., Тайсон Ф. Психоаналитические теории развития: Пер. с англ.– Екатеринбург: Деловая книга, 1998.– 528 с.
14. Фельдштейн Д.И. Социализация и индивидуализация- содержание социального взросления и социально-психологической реализации детства // Мир психологии.– 1998.- № 1.– С. 5-11.
15. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис: Пер. с англ.– М.: Прогресс, 1996.– 344 с.
16. Юнг К. Жизненный рубеж // Психология возрастных кризисов: Хрестоматия.– Мн.: Харвест, 2000.– С. 455–475.